

Resursi za izgradnju rezilijentnosti kod mladih

Lidija BUKVIĆ*, Branislava POPOVIĆ-ĆITIĆ
Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija

Koncept (multi)sistemske rezilijentnosti, koji se intenzivno razvija tokom poslednje decenije, unosi novine u savremenu preventivsku praksu, te, uz preventivsku nauku i perspektivu pozitivnog razvoja mladih, zauzima značajno mesto u naporima usmerenim na sprečavanje nastajanja, razvijanja i održavanja raznovrsnih psihosocijalnih problema dece i mladih. Jedna od ključnih okosnica ovog pristupa ogleda se u mapiranje resursa za izgradnju rezilijentnosti i pojašnjenju načina na koji dostupni resursi omogućavaju sistemima (pojedincu, grupi, zajednici) da, u situaciji nedaće, ostvare uspešnu adaptaciju. Uvažavajući savremeni koncept sistemske rezilijentnosti i njegov značaj za prevenciju problema ponašanja mladih, u radu će biti predstavljene istraživački talasi u identifikovanju resursa za izgradnju rezilijentnosti kod mladih, te opisani relevantni individualni, relacioni i kontekstualni resursi koji, kroz jačanje rezilijentnosti, mogu doprineti prevenciji problema ponašanja i promociji pozitivnog razvoja dece i omladine.

Ključne reči: psihosocijalni problemi, problemi ponašanja, pozitivan razvoj, preventivska praksa

Uvod

Savremena preventivska praksa, usmerena na sprečavanje nastajanja, razvijanja i održavanja raznovrsnih psihosocijalnih problema dece i mladih, svoje konceptualne okvire, pored preventivske nauke i perspektive pozitivnog razvoja mladih, sve češće nalazi u modelu rezilijentnosti baziranom na (multi)sistemskom pristupu (Popović-Ćitić, 2022). Uvažavanje postavki ovog pristupa pruža značajne smernice za planiranje i implementaciju

* Lidija Bukvić, lidija_bukvic@yahoo.com

efektivnih programa izgradnje rezilijentnosti koji su direktno u funkciji prevencije problema ponašanja i podsticanja pozitivnog razvoja mladih. Otuda sve veći broj naučnika i istraživača, primarno iz domena prevencijske prakse, usmerava svoje interesovanje ka ispitivanju resursa značajnih za izgradnju rezilijentnosti kod mladih koji ispoljavaju različite psihosocijalne probleme. Identifikovanje i unapređivanje ključnih resursa koji mogu biti od pomoći mladima da uspešno prevaziđu izazove sa kojima se suočavaju, te doprineti prevenciji različitih problema, direktno su u vezi sa savremenim konceptom izgradnje sistemske rezilijentnosti.

Dosadašnje naučno izučavanje rezilijentnosti prošlo je kroz nekoliko faza – od posmatranja konstrukta kao crte ličnosti ili sposobnosti pojedinca, preko njegovog vezivanja za set protektivnih faktora i određivanje kao protektivnog procesa, do tendencije da se posmatra kroz prizmu funkcionisanja sistema (Masten & Barnes, 2018). Nov pogled na rezilijentnost u društveno-humanističkim naukama intenzivno se razvija tokom poslednje decenije i podrazumeva izučavanje sistemske rezilijentnosti (Liu et al., 2020; Masten, 2020; Masten et al., 2021). Autori novog talasa široko određuju rezilijentnost kao kapacitet sistema da anticipira, adaptira i reorganizuje sebe u uslovima nedaća na načine koji promovišu i održavaju njegovo uspešno funkcionisanje (Folke et al., 2010; Ungar, 2011). Iz oblasti rezilijentnosti humanih sistema posebno je vredna pomena definicija koja uzima u obzir promene u multiplim psihološkim, sociokulturnim i institucionalnim sistemima, integrišući i dimenzije socijalne pravde, a koja rezilijentnost određuje kao kapacitet sistema (bilo da je taj sistem pojedinac, zajednica ili institucija) da u kontekstima nedaće navigira ka resursima neophodnim za održavanje blagostanja, te sposobnost tih sistema da pregovaraju o promotivnim i protektivnim resursima koji bi bili obezbeđeni na kontekstualno i kulturno smislene načine (Ungar, 2011).

U situaciji nedaće, sistemi sami ne biraju jednu strategiju suočavanja u odnosu na druge. Oni, umesto toga, optimizuju svoje funkcionisanje korišćenjem kopostojećih sistema za resurse koji različite strategije čine manje ili više izvodljivim. Promenom resursa koji su raspoloživi i značenja tih resursa za sistem (npr. njihova vrednost) menja se i proces koji sistem koristi da unapredi sopstvenu rezilijentnost (Ungar, 2018). U tom smislu, lokus za promenu koji objašnjava koji proces sistem koristi zavisi koliko od stanja sredine koja okružuje sistem toliko i od sopstvenih resursa sistema da se nosi sa neuobičajeno velikim količinama stresa. Lista protektivnih procesa i faktora za koje je utvrđeno da kreiraju pozitivne promene je poduža i uključuje

brojne snažne prediktore rezilijentnosti. U uslovima rizika sistemi nastavljaju da funkcionišu sve dok ostaju relativno stabilni. Oni su prinuđeni da se menjaju tek kada opterećenje pređe prag njihovog kapaciteta da se nose sa disrupcijom. Kada se to dogodi, sistemi moraju da pronađu načine da se adaptiraju. Ukoliko imaju resurse koji su im potrebni da budu rezilijentni, oni će kreirati inovativne načine snalaženja (tzv. nove režime ponašanja) sa višim nivoom praga stabilnosti. Samim tim, u izgradnji rezilijentnosti treba pomoći sistemima da osiguraju resurse koji su im potrebni da se nose sa višim nivoima stresa. Jedan od ključnih principa izgradnje rezilijentnosti je „pomoći osobama da navigiraju”. Drugim rečima, programi treba da učine resurse raspoloživim, ali i dostižnim, u smislu da osiguraju da osobe znaju da resursi postoje i da im mogu pristupiti kada je to potrebno (Ungar, 2019).

Uvažavajući savremeni koncept systemske rezilijentnosti i njegov značaj za prevenciju raznovrsnih problema mladih, u radu će biti predstavljeni relevantni individualni, relacioni i kontekstualni resursi za izgradnju rezilijentnosti. U prvom delu biće prikazane istraživačke osnove u vidu četiri talasa istraživanja rezilijentnosti kroz koja su mapirani faktori od značaja za uspešnu adaptaciju u kontekstu nedaća, dok će u drugom delu biti prikazan proces mapiranja konkretnih resursa od značaja za rezilijentnost mladih.

Istraživački talasi u identifikovanju resursa za izgradnju rezilijentnosti

Nova perspektiva rezilijentnosti omogućava sagledavanje raznovrsnog spektra faktora koji doprinose uspešnoj adaptaciji u situaciji značajnog poremećaja sistema. U zavisnosti od toga koji sistem se tretira kao fokalni – kao sistem u fokusu, odnosno sistem „pod napadom“, zavisi i perspektiva promatranja ovih faktora koji se u literaturi, zavisno od fokusa, funkcije i konteksta, mogu naći pod terminima snage, prednosti, protektivni ili promotivni faktori (Masten, 2014; Masten, 2021; Masten & Obradović, 2006; Ungar & Liebenberg, 2011), a danas se, u kontekstu systemske rezilijentnosti, označavaju kao resursi. Kada se u fokus stavi pojedinac kao sistem, te kada se razmatra rezilijentnost pojedinaca, istraživanja su iznedrila ključne kategorije resursa koji svoju snagu pokazuju u situaciji visokog rizika, te doprinose uspešnoj adaptaciji na doživljeni napad na sistem. Resursi koji su značajni za izgradnju rezilijentnosti nisu bilo koji protektivni faktori koji doprinose pozitivnom razvoju dece i mladih, već upravo oni koji su pokazali najveći značaj u situacijama visokog stresa po sistem, odnosno značajnog poremećaja funkcionisanja sistema pojedinca (Ungar & Liebenberg, 2011). Ovi faktori

mapirani su kroz višedecenijska istraživanja humane rezilijentnosti. Autori ističu da su, i pored izuzetne raznovrsnosti studija rezilijentnosti u pogledu ciljnih grupa i posmatranih rizika/nedaća, kao i visokoj varijabilnosti u pogledu konceptualnih i metodoloških aspekata studija, ključni nalazi izuzetno konzistentni (Masten et al., 2011; Masten, 2021) i omogućavaju izdvajanje tri grupe resursa: individualni, relacioni i kontekstualni (Liebenberg et al., 2017).

Kroz literaturu o rezilijentnosti mogu se izdvojiti četiri talasa istraživanja (Masten, 2021). U prvom talasu, fokus je bio na ispitivanju karakteristika koje prave razliku između onih pojedinaca koji su u situacijama visoke ugroženosti imali neuspešnu ili uspešnu adaptaciju, te pokazali takozvanu manifestovanu rezilijentnost – rezilijentnost koja je „vidljiva”, odnosno koja se meri parametrima interne integracije, poput blagostanja i fizičkog zdravlja, i eksterne adaptacije, poput uspeha u školi, ostvarivanja uspešnih relacija sa drugima i slično (Masten & Obradović, 2006). Ovaj talas istraživanja, koga su mahom činile studije deskriptivnog karaktera, iznedrio je raznovrsne individualne resurse koji doprinose ispoljavanju rezilijentnosti. Razvrstavaju se u četiri široke kategorije: socijalna kompetencija, veštine rešavanja problema, autonomija i osećanje svrhovitosti (Bernard, 1991; Popović-Ćitić, 2004). Socijalna kompetencija obuhvata osobine, veštine i stavove neophodne za formiranje pozitivnih socijalnih veza, a to su: responzivnost, veštine komunikacije, empatija i brižnost, saosećanje, altruizam i sposobnost opraštanja. Veštine rešavanja problema obuhvataju niz sposobnosti, počev od planiranja i fleksibilnosti do snalažljivosti, kritičkog mišljenja i uviđanja. Autonomija uključuje više svojstava vezanih za razvoj osećanja selfa, identiteta i snage, a to su: pozitivni identitet, internalni lokus kontrole i inicijativa, samoefikasnost, osećanje upravljanja i kontrole nad životnim događajima, adaptivna distanciranost i rezistentnost, svest o sebi, humor. Kategorija osećanja svrhovitosti obuhvata snage koje se kreću od usmerenosti ka ciljevima, motivacije za postignućem i edukativnih aspiracija, preko posebnih interesovanja, kreativnosti, maštovitosti, optimizma i nade, do vere i spiritualnosti.

Drugi talas istraživanja fokusirao se na načine na koje mapirani faktori doprinose rezilijentnosti, te je uključio metodološki strože studije, prave složenim statističkim procedurama koje su pratile kombinacije faktora – prediktora, medijatora i moderatora koji predviđaju uspeh u kontekstu visokog rizika, odnosno velike nedaće (Masten & Obradović, 2006). Bez obzira na zamerke ranijim istraživanjima, rigoroznije studije praktično su

potvrdile značaj istih resursa, te su autori mapirane faktore vezivali za fundamentalnost ljudskih adaptivnih procesa u situacijama visoke ugroženosti sistema (Masten, 2021). Ovaj talas istraživanja izdvojio je i raznovrsne činioce sredine koji potpomažu razvoj unutrašnjih resursa i dostizanje manifestovane rezilijentnosti u situaciji nedaća, te je stavljen fokus na faktore užeg socijalnog okruženja i mapirani su protektivni procesi koje se ogledaju u brizi i podršci, postavljanju visokih očekivanja i pružanju mogućnosti za aktivnom participacijom dece i mladih u porodičnom okruženju, školi i zajednici (Bernard, 1991). Time su koncipirane osnove relacionih resursa.

Treći talas istraživanja fokusirao se na testiranje intervencija kojima se može jačati rezilijentnost. Ovaj talas je u najvećoj meri potvrdio značaj odnosa sa primarnim starateljima kao centralnom relacionom resursu koji se aktivira u situaciji nedaće, te potvrdio prethodno poznate teze o značaju negujućeg porodičnog okruženja za uspešnu adaptaciju na raznovrsne životne izazove (Cameron et al., 2007; Coughlan et al., 2019; Masten, 2001). Karakteristike relacija sa primarnim starateljima koje se najčešće izdvajaju su: briga i podrška od strane roditelja, pozitivna porodična komunikacija, postavljanje visokih očekivanja pred dete, porodična kohezija. Pilotiranje i testiranje efektivnosti intervencija vezanih za izgradnju rezilijentnosti podstaknuti su paralelnim usponom preventivne nauke koja je naglasila važnost jačanja raznovrsnih kompetencija kao strategije za prevenciju ili ublažavanje eksternalizujućih ili internalizujućih problema (Masten & Obradović, 2006).

Četvrti istraživački talas prati tendenciju sistemskog sagledavanja rezilijentnosti i uvažavanja višestrukih interakcija raznovrsnih bioloških, psiholoških, socijalnih, prirodnih i veštačkih sistema (Folke et al., 2010; Masten, 2021; Ungar, 2021). Ovaj talas je i dalje u toku, a u velikoj meri doprinosi sagledavanju šire perspektive rezilijentnosti i daje visok značaj kontekstualnim faktorima – faktorima okruženja koji izlaze iz okvira individualnih i porodičnih faktora, a koji utiču na uspešnu adaptaciju individue u situaciji nedaće (Ungar & Liebenberg, 2011). Među kontekstualnim faktorima od značaja za humane sisteme, a posebno decu i mlade, nalaze se, pre svega, faktori školskog okruženja: školska klima i kultura, vezanost za školu, stabilnost i bezbednost u školi, edukativna i socijalna podrška nastavnika, kao i faktori zajednice: neformalna podrška, odnosno dostupan pozitivan model odrasle osobe van porodice, učešće u dodatnim aktivnostima u zajednici, kultura i klima zajednice, kolektivna efikasnost, dostupnost servisa u zajednici, efikasnost servisa zaštite dece i mladih, raznovrsnost kulturnih i religijskih

aktivnosti (Jean-Thorn et al. 2022; Murray Nettles et al., 2000; Zolkoski & Bullock, 2012). Kontekstualni faktori u mnogome zavise od konkretnog kulturološkog okvira, te ova lista može varirati u značajnoj meri posmatrajući raznovrsne zajednice i njihove specifične kulturalne kontekste. Primeri uključuju ceremonijalne rituale opraštanja koje praktikuje određena zajednica ili vežbe u školama zbog požara, tornada ili drugih pretnji po bezbednost škole uobičajene u regionalnom kontekstu (Masten, 2021). Dodatno, sami kontekstualni resursi uključuju i veliki broj faktora okruženja koji postaju izuzetno značajni u globalnim krizama (Cusinato et al., 2022). U kontekstu pandemije virusa COVID-19, jedne od najvećih zdravstvenih kriza današnjice, primeri ovih resursa bili bi efikasnost zdravstvenog sistema, stabilno i fleksibilno radno okruženje, ali i izuzetno specifični faktori poput dostupnosti dvorišta u periodu izolacije praćene zabranom kretanja.

Efektivni programi promocije rezilijentnosti unapređuju pristup resursima koji povećavaju verovatnoću da će osobe izložene jednom ili više rizičnih faktora ipak postići dobre ishode (Ungar, 2019). Dostupni resursi su filter između rizika i ishoda. Oni determinišu da li će sistem posustati, oporaviti se ili napredovati pod stresom. U pitanju je akcija koja se dešava tokom vremena, a ne jednostavna promena koja se pojavljuje samo jednom. Resursi su uvek kontekstualno specifični – ono što jednu osobu čini rezilijentnom u jednom setingu može biti od neznatnog značaja u drugom. Problem je što se ovi resursi prečesto tretiraju kao jednostavni lekovi za veoma složene probleme. Generalno, što je problem kompleksniji, to je kompleksnija kombinacija protektivnih procesa potrebna ukoliko se programom želi izgraditi rezilijentnost i predvideti budući uspeh. Takođe, što je više resursa dostupno u izazovnim kontekstima, to je veća verovatnoća da će se rezilijentnost javiti. Sledstveno ovim elementima, prilikom dizajniranja programa izgradnje rezilijentnosti važno je razjasniti koje rizične faktore program adresira, koji resursi verovatno doprinese promeni i koji poželjni ishodi jesu najvažniji za sisteme u u fokusu.

Relevantni resursi za izgradnju rezilijentnosti kod mladih

Sa integracijom naučnih saznanja u perspektivu sistemске rezilijentnosti, izučavanje resursa koji doprinose izgradnji rezilijentnosti dobilo je nove dimenzije, uključujući raznovrsne biološke, psihološke, socijalne, prirodne i veštačke sisteme i njihove međusobne interakcije (Masten, 2014; Ungar, 2021). Nova saznanja o relevantnim resursima na raznovrsnim sistemskim

nivoima pružaju značajne informacije za praksu, te služe kao inputi donosiocima odluka i praktičarima, ukazujući na resurse koje je potrebno da razvijaju u svojim zajednicama, ali i šire, u svojim zemljama, kako bi jačali rezilijentnost pojedinca, zajednica, institucija, pa i nacija (Cusinato, et.al, 2020; Masten et al, 2008; Southwick et al, 2011). Stavljanje u fokus nekog konkretnog aktera, odnosno označavanje određenog sistema kao fokalnog, omogućava fokusiranje i izdvajanje onih resursa koji su značajni za taj konkretan sistem. U delu koji sledi biće opisan proces mapiranja onih resursa koji doprinose izgradnji rezilijentnosti sistema mladih.

Istraživanja humane rezilijentnosti inicijalno su zasnovana na praćenju dece i mladih koji su bili izloženi značajnim životnim nedaćama (Bernard, 1991; Popović-Čitić, 2014). Sa različitim etapama istraživanja, novi aspekti života dece i mladih uključivani su u studije i mapirani su raznovrsni resursi koji se nalaze u okruženju, a koji mogu biti odgovorni za aktivaciju procesa rezilijentnosti konkretnog deteta ili mlade osobe u situaciji visokog rizika. Međutim, kako se kontekst okruženja u mnogome razlikuje u različitim kulturama, javila se i potreba za traganjem za kulturalno univerzalnim faktorima koji doprinose izgradnji rezilijentnosti mladih onda kada se suočavaju sa problemima koji remete njihovo psihosocijalno funkcionisanje (Masten, 2014). Jedna od najvećih studija sprovedenih sa ovim ciljem realizovana je od strane Centra za istraživanje rezilijentnosti (Ungar & Liebenberg, 2011). Polazna osnova bila je teza da je rezilijentnost kulturalno specifična, odnosno da se procesi u vezi sa rezilijentnošću aktiviraju i ispoljavaju uvek na kontekstualno specifične načine. Autori su se vodili idejom da, uvažavajući ovu tezu, izdvoje kulturalno univerzalne faktore (resurse) koji se dovode u vezu sa rezilijentnošću i mapiraju njihov uticaj na raznovrsne pozitivne ishode mladih – odnosno na mere rezilijentnosti u različitim kulturama. Oformljen je međunarodni multikulturalni istraživački tim koji dolazi iz 14 zajednica iz 11 zemalja, pokrivajući raznovrsne kulturalne kontekste. Same lokacije birane su tako da maksimiziraju varijabilnost među obuhvaćenim populacijama mladih (Ungar & Liebenberg, 2005), a zemlje uključene u studiju bile su: Kanada, Kina, Palestina, Izrael, Kolumbija, Rusija, Indija, Florida, Gambija, Tanzanija, Južna Afrika. Svaka zajednica (njih 14) imala je svoj lokalni istraživački tim, kojeg su, pored istraživača, činili i predstavnici lokalnog akcionog komiteta, po pet predstavnika iz svake lokalne zajednice. U pitanju su stručni radnici iz institucija i organizacija zaduženih za mlade (poput škola i organizacija koje sprovode omladinske aktivnosti), posebno za mlade sa raznovrsnim problemima (radnici centara za socijalni

rad ili domova za decu bez roditeljskog staranja), ali i roditelji ili nastavnici za koje je procenjeno da su od visokog značaja za razumevanje specifičnosti mladih u konkretnom lokalnom kontekstu.

Prvu fazu studije predstavljalo je usaglašavanje timova po pitanju definisanja rezilijentnosti, pozitivnih razvojnih ishoda kojima se teži i mapiranje onih resursa koji se dovode u vezu sa ispoljavanjem rezilijentnosti kod mladih. Na osnovu analize istraživačke građe i diskusije sa svih 14 timova, izdvojena su 32 konstrukta koja se, u svim zajednicama, dovode u vezu sa ispoljavanjem rezilijentnosti. Svaki od faktora predstavljao je već poznat i potvrđen protektivni faktor koji doprinosi prevenciji problema i pozitivnom razvoju mladih (Ungar & Liebenberg, 2005). Konstrukti su razvrstani u četiri kategorije: individualni (poput komunikacionih veština i rešavanja problema), relacioni (poput socijalnih relacija, kvaliteta roditeljskog monitoringa), resursi zajednice (npr. tradicionalni obredi, sigurnost i bezbednost) i kulturni resursi (npr. spiritualnost, veza sa religijskim organizacijama, životna filozofija) (Ungar & Liebenberg, 2011).

Sledeću fazu predstavljala je realizacija fokus grupa u svim lokalnim zajednicama, gde su sa mladima i odraslima razmatrani pozitivni razvojni ishodi kojima se teži u kontekstu aktivacije rezilijentnosti. Ovi opisi su zatim dovođeni u vezu sa odabranih 32 konstrukta, te su, kroz kvalitativnu analizu i timske sastanke činili osnovu za kreiranje prve liste indikatora resursa za izgradnju rezilijentnosti, bazirane na rezultatima fokusgrupnih intervjuja i konsenzusa istraživačkog tima. Oni indikatori koji su se pojavili kao značajni u svega jednoj ili dve zajednice izdvojeni su kao lokalno specifični i na osnovu njih je oblikovana dodatna lista indikatora koji omogućavaju razumevanje kulturalno specifičnih faktora. Na ovaj način kreirana je lista od 58 indikatora koji ukazuju na veću verovatnoću javljanja rezilijentnosti kod mladih. Ova lista je zatim analizirana od strane svih 14 lokalnih timova i finalne formulacije indikatora su dogovorene na nivou celog istraživačkog tima, omogućavajući merenje indikatora u formi petostepene skale Likertovog tipa. Razumevanje indikatora proveravano je i duplim prevodom – prevodom sa engleskog jezika na lokalni jezik i povratnim prevodom na engleski jezik kako bi se osigurala univerzalnost značenja indikatora (Ungar & Liebenberg, 2011).

Početna lista je tada pilotirana kvantitativno i kvalitativno. U kvantitativnoj studiji učestvovalo je preko 60 mladih sa svakog lokaliteta (rodno ujednačenih na 13 od 14 lokacija), dok je kvalitativna lista indikatora

testirana kroz intervjue sa mladima. Kriterijum za učešće u pilot studiji bilo je prisustvo minimum tri rizična faktora kod mlade osobe, među kojima su se našli (ne isključivo) iskustvo rata i nasilja, raspad porodice, siromaštvo, društvena ili ekonomska dislokacija, marginalizacija zbog rase, etničke pripadnosti ili sposobnosti, iskustvo zavisnosti u porodici. Uzrast mladih kre-
tao se od 12 do 23 godine, sa ciljem da se u studiju uključe mladi uzrasta za koji se u konkretnoj kulturi smatra prelaznim uzrastom između detata i odrasle osobe (Lesko, 2001).

Na osnovu pilot ispitivanja, te ispitivanja faktorske strukture, analize kvalitativnih podataka, pročišćavanja indikatora i izdvajanja onih faktora koji su svoj značaj pokazali u svim ispitanim zajednicama, a poštujući teorijske okvire faktora i postavke socioekološke teorije razvoja, formirana je finalna lista individualnih, relacionih i kontekstualnih resursa od značaja za izgradnju rezilijentnosti mladih (Ungar & Liebenberg, 2011). Individualne resurse čine: individualne veštine (socijalna kompetencija, veštine rešavanja problema, autonomija, svrhovitost), podrška vršnjaka (postojanje podržavajućih vršnjačkih relacija) i socijalne veštine (samokontrola i prilagođavanje ponašanja, poznavanje resursa i aktivna participacija u društvu). Relacioni resursi ogledaju se u odnosima sa primarnim starateljima i to: fizičko zbrinjavanje (podmirivanje bazičnih potreba i roditeljski monitoring) i psihološko zbrinjavanje (briga i podrška roditelja, pozitivna porodična komunikacija, zajedničko konstruktivno vreme). Kontekstualne faktore čine: spiritualnost (vrednosti, učešće u religijskim aktivnostima, pomaganje drugima u zajednici), obrazovanje (značaj školovanja, osećaj pripadnosti školi) i kultura (prisustvo pozitivnih modela u zajednici, osećaj pripadnosti zajednici, osećaj pripadnosti svojoj etničkoj grupi) (Resilience Research Center, 2019).

Studija je mapirala ključne resurse koji se dovode u vezu sa ispoljavanjem rezilijentnosti mladih i koji su kulturološki univezalni. Međutim, nalazi studije potvrdili su da je način na koji ovi resursi interaguju jedni sa drugima da bi se rezilijentnost aktivirala u situaciji nedaće i dalje kulturalno specifičan i zavisi od raznovrsnih karakteristika samog sistema u fokusu i konteksta u kome se nedaće dešavaju. Stoga, neophodno je razumeti da rezilijentnost mladih ima određene globalne aspekte (koji faktori igraju ulogu), kao i kulturalno specifične (kako oni interaguju u situaciji nedaća) (Ungar & Liebenberg, 2011; Liebenberg et al., 2012). Usledilo je testiranje ove strukture resursa na raznovrsnim uzorcima (npr., Daigneaulta et al., 2013; Jefferies et al., 2018; Liebenberg et al., 2012) i njihovo potvrđivanje za mlade koji se suočavaju sa

raznovrsnim problemima. Konceptualno, može se reći da resursi za izgradnju rezilijentnosti predstavljaju aditivni model za protivtežu efektima nedaća, te stoga, što više pružalaca usluga može povećati prisustvo različitih resursa, to se povećava verovatnoća javljanja pozitivnih razvojnih ishoda kod mladih koji se suočavaju sa različitim problemima (Liebenberg et al., 2012). U onim zajednicama u kojima su ovi resursi dostupni, ispoljavanje individualne rezilijentnosti je uobičajeno (Masten & Obradović, 2006). Istraživanja u našoj zemlji potvrđuju da smanjena dostupnost resursa u vidu individualnih veština, značajnih odnosa, mogućnosti i vrednosti, stoji u vezi sa prisustvom internalizujućih i eksternalizujućih problema, dok njihova raspoloživost i dostižnost stoji u vezi sa pozitivnim razvojnim ishodima mladih (Popović-Ćitić i Bukvić, 2018; Popović-Ćitić i sar., 2020).

Zaključak

Razumevanjem rezilijentnosti kroz sistemsku prizmu i identifikovanjem resursa od značaja za njenu izgradnju postavljene su osnove za dizajniranje metodološki raznovrsnih empirijskih studija koje istraživanju ovog fenomena pristupaju kroz sistemski pristup. Međutim, empirijska građa koja uvažava savremenu perspektivu (multi)sistemske rezilijentnosti još uvek je u nedovoljnoj meri zastupljena na našim prostorima. Pored eksplorativnih studija koje bi ukazale na dostupne i manje dostupne resurse kod različitih populacija mladih, poželjno je uključivanje kompleksnijih dizajna, koji bi omogućili kros-sekciono i longitudinalno praćenje različitih procesa rezilijentnosti i načina na koji ovi resursi interaguju sa raznovrsnim rizičnim faktorima koji „napadaju” sistem pojedinca, porodice ili šire zajednice. Dodatno, potencijali sistemskog pristupa rezilijentnosti mogu se empirijski posmatrati i na širim jedinicama analize, mimo samog pojedinca kao sistema u fokusu čijem blagostanju se teži. Sa druge strane, ova saznanja doprinose naporima za dizajniranje programa usmerenih na izgradnju rezilijentnosti mladih. Poznavanje najznačajnijih resursa i razumevanje način na koji oni interaguju u kontekstu „napada” na sistem, daje jasne smernice donosiocima odluka i stručnjacima u praksi, ukazujući na raznovrsne individualne, relacione i kontekstualne resurse koje je potrebno da učine raspoloživim i dostižnim mladima u zajednici, kako bi povećali verovatnoću ispoljavanja rezilijentnosti mladih u situaciji nedaća.

Literatura

- Bernard, B. (1991). *Fostering Resiliency in Kids: Protective Factors in the Family, school, and Community*. WestEd Regional Educational Laboratory.
- Cameron, C. A., Ungar, M., & Liebenberg, L. (2007). Cultural understandings of resilience: roots for wings in the development of affective resources for resilience. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 16(2), 285–viii. <https://doi.org/10.1016/j.chc.2006.11.001>
- Coughlan, H., Healy, C., Ní Sheaghda, Á., Murray, G., Humphries, N., Clarke, M., & Cannon, M. (2020). Early risk and protective factors and young adult outcomes in a longitudinal sample of young people with a history of psychotic-like experiences. *Early Intervention in Psychiatry*, 14(3), 307-320. <https://doi.org/10.1111/eip.12855>
- Cusinato, M., Iannatone, S., Spoto, A., Poli, M., Moretti, C., Gatta, M., & Miscioscia, M. (2020). Stress, Resilience, and Well-Being in Italian Children and Their Parents during the COVID-19 Pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(22), 8297. <https://doi.org/10.3390/ijerph17228297>
- Folke, C., Carpenter, S. R., Walker, B., Scheffer, M., Chapin, T., & Rockström J. (2010). Resilience thinking: Integrating resilience, adaptability and transformability. *Ecology and Society*, 15(4), Article 20. <http://dx.doi.org/10.5751/ES-03610-150420>
- Jean-Thorn, A., Tremblay-Perreault, A., Dubé, V., & Hébert, M. (2022). A Systematic Review of Community-Level Protective Factors in Children Exposed to Maltreatment. *Trauma, violence & abuse*, 15248380221117234. Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/15248380221117234>
- Jefferies, P., McGarrigle, L., & Ungar, M. (2018). The CYRM-R: A Rasch-validated revision of the Child and Youth Resilience Measure. *Journal of Evidence-Informed Social Work*. <https://doi.org/10.1080/23761407.2018.1548403>
- Lesko, N. (2001). *Act your age: A cultural construction of adolescence*. Routledge Falmer.
- Liebenberg, L., Joubert, N., & Foucault, M. L. (2017). *Understanding core resilience elements and indicators: A comprehensive review of the literature*. Public Health Agency of Canada. <http://lindaliebenberg.org>

- com/wp-content/uploads/2017/11/PHAC-Resilience-Report-Final-Version-November-2017.pdf
- Liebenberg, L., Ungar, M., & Van de Vijver, F. (2012). Validation of the Child and Youth Resilience Measure-28 (CYRM-28) among Canadian youth. *Research on Social Work Practice*, 22(2), 219-226. <https://doi.org/10.1177/1049731511428619>
- Liu, J. J. W., Reed, M., & Fung, K. P. (2020). Advancements to the multi-system model of resilience: Updates from empirical evidence. *Helion*, 6(9), Article e04831. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e04831>
- Masten, A. S. (2014). Global perspectives on resilience in children and youth. *Child Development*, 85(1), 6-20. <https://doi.org/10.1111/cdev.12205>
- Masten, A. S. (2020). Resilience of children in disasters: A multisystem perspective. *International Journal of Psychology*, 56(1), 1-11. <https://doi.org/10.1002/ijop.12737>
- Masten, A. S. (2021). Resilience in Developmental Systems: Principles, Pathways, and Protective Processes in Research and Practice, in M. Ungar (Ed.), *Multisystemic Resilience: Adaptation and Transformation in Contexts of Change* (pp. 113-134). Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190095888.003.0007>
- Masten, A. S., & Barnes, A. J. (2018) Resilience in children: developmental perspectives. *Children*. 5(7), Article 98. <https://doi.org/10.3390/children5070098>
- Masten, A. S., & Obradovic, J. (2006). Competence and resilience in development. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1094, 13-27. <https://doi.org/10.1196/annals.1376.003>
- Masten, A. S., Herbers, J. E., Cutuli, J. J., & Laffavor, T. L. (2008). Promoting Competence and Resilience in the School Context. *Professional School Counseling*, 12(2). <https://doi.org/10.1177/2156759X0801200213>
- Masten, A. S., Lucke, C. M., Nelson, K. M., & Stallworthy, I. C. (2021). Resilience in development and psychopathology: Multisystem perspectives. *Annual Review of Clinical Psychology*, 17, 521-549. <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-081219-120307>
- Masten, A. S., Monn, A. R., & Supkof, L. M. (2011). Resilience in children and adolescents. In S. M. Southwick et al., (Eds.), *Resilience and Mental Health: Challenges Across the Lifespan* (pp. 103-119). Cambridge University Press.

- Nettles, S. M., Mucherah, W., & Jones, D. S. (2000). Understanding resilience: The role of social resources. *Journal of Education for Students Placed at Risk*, 5(1,2), 47-60. https://doi.org/10.1207/s15327671espr0501&2_4
- Popović-Čitić, B. (2004). Osnovne postavke modela elastičnosti u prevenciji devijantnih ponašanja. *Socijalna misao*, 11 (2), 45-59.
- Popović-Čitić, B. (2022, septembar 9-10). Koncept sistemske rezilijentnosti: implikacije za preventivnu praksu. U J. Petrović & G. Jovanić (ur.), *Poremećaji u ponašanju djece i mladih* (str. 21-34). Centar modernih znanja i Resursni centar za specijalnu edukaciju. <https://doi.org/10.7251/ZCMZ0122021P>
- Popović-Čitić, B., & Bukvić, L. (2018). Procena razvojnih prednosti učenika sa teškoćama u emocionalnom i socijalnom razvoju. U R. Đević, & N. Gutvajn (Ur.), *Uvažavanje različitosti u funkciji pozitivnog razvoja dece* (str. 122-142). Institut za pedagoška istraživanja.
- Popović-Čitić, B., Bukvić, L., & Nešić, M. (2020, 15-18. oktobar). *Kapaciteti za rezilijentnost adolescenata sa teškoćama u emocionalnom i socijalnom razvoju* [Rezime saopštenja sa skupa]. XXVI naučni skup: Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd.
- Resilience Research Centre (2019). *Child and Youth Resilience Measure (CYRM-R) & Adult Resilience Measure (ARM-R)*. Resilience Research Centre.
- Southwick, S. M., Litz, B. T., Charney, D., & Friedman, M., J. (Eds). (2011). *Resilience and Mental Health: Challenges Across the Lifespan* Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1176/appi.ps.650802>
- Ungar, M. & Liebenberg, L (2011). Assessing Resilience Across Cultures Using Mixed Methods: Construction of the Child and Youth Resilience Measure. *Journal of Mixed Methods Research*, 5, 126-149. <https://doi.org/10.1177/1558689811400607>
- Ungar, M. (2011). The social ecology of resilience. Addressing contextual and cultural ambiguity of a nascent construct. *American Journal of Orthopsychiatry*, 81(1), 1-17. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.2010.01067.x>
- Ungar, M. (2018). Systemic resilience: Principles and processes for a science of change in contexts of adversity. *Ecology & Society*, 23(4), Article 34. <https://doi.org/10.5751/ES-10385-230434>

- Ungar, M. (2019). Designing resilience research: Using multiple methods to investigate risk exposure, promotive and protective processes, and contextually relevant outcomes for children and youth. *Child Abuse & Neglect*, 96, Article 1040908. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2019.104098>
- Ungar, M., & Liebenberg, L. (2005). The International Resilience Project: A mixed methods approach to the study of resilience across cultures. In M. Ungar (Ed.), *Handbook for working with children and youth: Pathways to resilience across cultures and contexts* (pp. 211-226). Thousand Oaks, CA: SAGE, <https://dx.doi.org/10.4135/9781412976312>
- Zolkoski, S. M., & Bullock, L. M. (2012). Resilience in children and youth: A review. *Children and Youth Services Review*, 34(12), 2295-2303. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2012.08.009>

RESOURCES FOR BUILDING RESILIENCE IN YOUTH

Lidija Bukvić, Branislava Popović-Čitić

University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia

Abstract

The concept of (multi)systemic resilience, which has been intensively developed during the last decade, introduces novelties into contemporary prevention practice, and, together with prevention science and the perspective of positive youth development, occupies a significant place in efforts aimed at preventing the emergence, development and maintenance of various psychosocial problems of children and young people. One of the key pillars of this approach is reflected in the mapping of resources for building resilience and clarifying how the available resources enable systems (individual, group, community) to achieve successful adaptation in a situation of adversity. Respecting the modern concept of systemic resilience and its importance for the prevention of youth behavioral problems, the paper will present research waves in identifying resources for building resilience in young people, and describe relevant individual, relational and contextual resources that, through strengthening resilience, can contribute to the prevention of behavioral problems and promotion of positive development of children and youth.

Key words: psychosocial problems, behavioral problems, positive development, preventive practice